БОДАЙ ЇМ ПУТЬ ПРОПАЛА!

Неподалеки гримлять гармати, але ґазди й ґаздині хвалять собі верем'я і сапають на царинках ріпу, що до них з землі барвінковими листочками усміхається. Видко ділу, що битва наближається, бо мости горять, а над людською працею хмари диму збиваються, дороги ковпотом закриваються. Видко, що москаль цурікає свого неприятеля в гори, межи Гуцулію.

Квапляться бадіки на царинках, бо на вечір гостей сподіваються.

Але гості прийдуть борше, бо кінні стежі вже кругом мигають, ліси перешукують. Тому бадіки з челяддю лишають роботу й розбігаються до своїх хат, аби бути дома, талан сокотити. Лиш дві царинці не зважають на прихід війська і не відправляють своїх робітників 'д хаті. То з сего боку вориння Василь Мочернак із своєю супругою Марікою та трьома доньками попідпиралися на сапівнах і від ранку всіма голосами ведуть сварку із своїм сусідом Митром Гушпаном та його супругою і чотирма доньками.

Лють розпирає їм серця через легіня, що полюбив був Мочернакову дівку і гадав з нею одружитися, а відколи був на урльопі дома, оскочив і став писати письма до Гушпанової дівки. Сварка йде ніби з-за вориння, аби Гушпанова лаба не робила собі перелазу з Мочернакового вориння, бо всі Гушпани на світі не вартують за одну воринку. Але керманичами сварки є обі подруги, що ні на хвилинку не замовкають. Сердитість росте, як ватра із колючої смеречини. Слова летять вітром навпроти себе і, здибаючись чолом до чола, вдаряють на себе грімко і завзято, гей рогаті барани кудлаті.

— Хавки в лаї вам перекривилиси, попереки вам пере-ломилиси,— кричить суха Гушпаниха.

— Кропивами та хобзами вінки погубили-сте,— кричить круглобедра Маріка Мочернакова.

А доньки з обидвох сторін гійкають ще голосніше і сапів-нами собі погрожують, аж до воринння навпроти себе підбігаючи і білими зубками скреготячи. А що тільки дівчата коло воринння до себе зближуться, тоді оба ґазди кладуть у рот пальці і свищуть дзвінко, та сапами вимахують, та й криком заповідають, що зараз буде каліцтво і кримінал великий. Тоді кожда неня завертає назад своїх доньок і вцитькує їх, щоби свою роботу робили і навіть оком не повели поза воринння на пометення, на нечесть і осоругу людську, на гаддя сорокате, пуголовиці безчесні, чорногорське насіння, погане коріння.

Огонь, не слова, кидає челядь напроти себе навіть тоді, коли над селом загуділи високо два воздухоплави, яких усе село з-під долоні одним оком провадило на мадярський бік і до біленьких голубців рівняло.

На млі ока всі улиці в селі вкрилися возами, кіньми і об-порошеними та обпаленими жовнірами.

Покотився селом клекіт, а груні стали перекликатися.

— Мой, хло', аді, мадяри знову цурікаются!

— Варе?

— Уже!

— Спрєч маржинку!

— Най біг криє!

Хтось пустив гать на село, бо жовнірня напливає в село, гей вода в долину. Всі толоки повні, улиці набиті, груні вгинаються, хати ходором ходять, жовніри тут ґазди, а бадіки, гей наймити, увихаються. Гей пацьорки, зсилюють вояки ґаздівських коників, доють корови і вівці, ріжуть воли й телиці, варять собі м'яса та розвалюють мідяними кітлами горни над гуцульськими печами.

Мужва довкруги хат виспівує бгачкі мадярські пісні та гонить за молодицями і дівчатами хоть би й на поди коле-шень та зимарок або на обороги та стоги сіна.

Йде селом вереск, зойк і гомін, гей вітер жереповими корчами.

Село робиться тісарським.

Комендант і старшини вже розтаборилися у Дзельма-новім дворі. Тут головна кухня смачні страви виварює із ґаздівської птахи, із ґаздівського масла та скороми.

Тут у городчику довгі столи, під смеречиною в холодах застелені, вгинаються, а за ними лицаті старшини спивають зелені вина та моргають на Дзельманові русявки капанисті. А навкруг них варти ходять, гверами полискують, людям кольбами накивують, мадярські клятьби вигукують.

Сонце утікає у ліси та бори, а Гуцулію саміську лишає.

В один раз стають капрали село згонити. Малий чи великий, старий чи молодий, жінка чи дівка, най бере рускаль та кіяню, най іде шанці копати. Почерез, саму середину села, попід Джемегівський грунь мають роззявитися окопи на млі ока.

З села зробилася одна довга лінія по самій середині. Буде в селі баталія, буде село упрівати.

Старші бадіки підходять назад церкви і бідкаються, що церква лишиться на один стріл від лінії на східнім боці. Передтогід котрі церкви лишилися в сусідніх селах на російськім боці,— то їх усі попалили мадярські війська, а котрі церкви припали на австрійський бік, ті стоять не кинені, бо москаль не киває церков.

Це пригадують собі бадіки і просять капралів, аби не лишали москалям церкву, аби її на свій бік брали. Але капрали їх не чують, гверами накивують.

Бадіки лігма стелються і просять братів церковних, аби вступилися за домом божим.

Тоді перешіптуються і збираються щонайважніші ґазди, щонайсивіші голови, щонайукладніші роти і йдуть ід комендантові до Дзельмакового двору, а за ними йдуть капрали та й підсміхаються.

Най буде, що буде, але ґазди мають коменданта просити за божий двір, за боже діло.

Йде повагом сама стариня, сам розум і статок, сам сивий волос. Напереді оба патентарі, що були в боснійській війні ранені і на тісарський патент гроші фасують. Святе життя мають. Лишень патентарі в чоботях юхтових, Лиш на їх киптарях тісарські медалі звисають, лишень вони оба носять тісарську бороду, на самій середині голену.

З ними рівняються найстарші браття церковні і щиро та надійно покладаються на патентарів.

— Коби-сте, Грицьку, та й ви, Митрику, розповіли старшому комендантові, що коли москаль спалит дім божий, то село не збірує другу церкву покласти.

Патентарі впевняють, що все розкажуть до прикладу, і намагаються йти кроком, аби медалі не стидались їх ходу. Увійшли ґазди на Дзельманове подвір'я і поскидали капелюхи.

Тоді приступає до них Дзельман і випитує про діло та радіє красними словами, що найдужчі ґазди зайшли до його двора. Він вказує ґаздам, що онде в городчику під смерічкою при столі сидить комендант з його доньками. Бадіки намагаються туди увійти, а Дзельман здержує їх словами, а сам вихоплюється наперед з капралами, і насамперед капрали, а відтак він, повістують щось комендантові про бадіків та все обертаються і руками на них вказують.

Патентарі спускають на військовий лад руки вдолину, а киптарі з медалями видурюють наперед і начинають говорити:

— Пишний та срібний орле-соколе, проводаторю ті-сарський...

Але комендант не дає їм говорити, вдарив кулаком об стіл і гримнув на капралів. Бадіки догадуються, що комендант сердиться на капралів за дім божий, а комендант порахував їх рукою і накивав на капралів так остро, що Дзельма-нові доньки спудилися і побіліли та й відійшли від стола, а Дзельман за ними.

На газдів падали слова коменданта, як надія, як гадки божі, як розум тісарський.

Розскочилися капрали від коменданта і обскочили газдів та й запівкали голосними півкавками.

Тоді, гей з-під землі, появилися жовніри з багнетами і в одну мить скували бадікам руки та приказали йти через дорогу на толічку коло церкви.

Бадікам заперло дух. Обертаються ід комендантові, підоймають і показують сковані руки, очима благають, але жовніри кольбами руки надолину завертають, силоміць газдів з городу витручують та в ряд їх укладають і накликають, щоби держалися рівно. Бадіки ще більше зуміваються і голосно просять коменданта, аби вислухав патентарів, людей тісарських. Тоді кождий жовнір схоплює свого бадіку попід сили і виносить його на дорогу так живо, гей половик курку. Бадіки, розглядаючись жалісно, накликають патентарів, аби комендантові розповіли правду. Патентарі, сковані і зібгані від штовханців, оправдуються, що вони нічого незугарні, бо бесіди не знають, а капралам лише збитки в голові.

Високий, довгоухий, бородатий капрал приступає до патентарів і валить їх поличманами.

Бадіки деревіють, але під кольбами машерують:

— Пани наші чесні та грешні, шо ми вам винні, шо за дім божий вступаємоси?

— Таже ви наші, а ми ваші, чого нас закували-сте?

— Ми передтогід неприятеля плитєм з гір били, а ви нас так частуєте?

— Шо з нами виробляєте, пани наші любі та гожі, оборонці наші путерні?

— Дайте-ка звагу, погодіт кришку, пани тісарскі! А до Дзельманового двору накликають:

— Обізви-ко-си за нами, Дзельман, талан бери, лиш кинь слово за нами!

— Перекажи-ко нашим ґаздиням, аби маржину тобі пригнали, най би-с нас розкував, роздиїв!

— Дзельман, гив! Мой Дзе'... Не бари-ко-си, саняку, за нами!

— Подиви-ко-си, єк нас несут попід пахи!

— Ану, полічи поличмани наші! Дзельман, задиханий, подогонив бадіків:

— Я вас, ґазди, не лишу, як своїх очей в голові не лишу. Я вже біжу до ґаздинь ваших, най вас ратують з цего припону. Чому би я вас не забезпечував? Знаєте добре, шо я ваш сільський чоловік, а не зайда. Але видите, який горами тер-тус, не одно мені тепер на голові, а я хочу знати дознаки, чи кого з вас не забув, не пропустив з теми. Аді, не тепе-рішний-сми вже, а був бих патентарів гет поминув, бо гадав-сми, що вас лиш п'ять, а вас сім, нівроку! Я біжу, не йду, любі мої...

Ґазди стали навздогін просити Дзельмана, аби брав весь їх талан, лиш аби витягав їх з напасті. Дзельман обертався і відпекувався талану та ще раз перелічував газдів та божився, що справився їх рятувати.

А ґазди жалісно за ним поглядали і пригадували йому, аби не забув ані одного.

Високий, довгоухий, чорнобородий капрал спер Дзельмана, пошепотів з ним щось набоці, поплескав по плечах і побіг за бадіками, а Дзельман у село.

Капрали і вояки завели бадіків під церкву і тут на мураві уставили в один ряд.

Обіцянка Дзельмана та його шепотіння з бородатим капралом облекшили душі газдів, і вони слухняно і надійно вп'ялили очі в горішній

хрест церковний, коли жовніри їм се приказали. Жах і тривога уступали й утікали з бадіків високо аж на церковний хрест, що видить їх всю пригоду і зумівається та чудуеться, що такі ґазди мають клопоцію. Стали бадіки хреститися та дякувати госпідкові, що полегшив їм їх неволю, зіслав їм надію, як веселичку на небі.

Очима хрест цілували, божі рани прикликали, сковані руки підіймали, аби хрест поздіймав ланці їм, грішним, аби село заступив перед напастями, аби зволив мирно нічку переночувати, аби...

Луснула сальва з-поза плечей бадіків, і всі вони попадали покотом на землю, гей орли пострілені, гей гаджюги від-чімхані, гей струджені подоріжні, на дорозі вбиті.

Впали ґазди куди котрий, як вітроломи від бурі. Одні гримнули трупом горілиць і не ойкнули, не писнули. Другі вигинаються та корчуть ноги і, тримаючись руками землі, поринають лицем у траву і конають. Один патентар скочив був, підбіг, загоспідкався і, заточившися колесом, упав у траву. Ще гримнула сальва, ще ворухнулися декотрі бадіки, а відтак лежали всі у траві, як німе камінне плиття у лузі. А їх кров сідала довкруги на траву росою і траву чічками черленила.

Схиляється до них церков і своїми хрестами вкриває їх незажмурені очі та й здригається, за ґаздами банує.

Посилають гори запашний вітрець, аби наслухав душі у газдів, аби смерть звіяв.

Присилають ліси шум довгошийкий, аби спивав біль з газдів переболених.

Присилає село свої зорі, аби сідали у ґаздівські очі, аби тоті очі ще хоть раз на село подивилися.

Але ґазди лежать загнівані на ліси та гори, на село, на зорі. Лишень дозволяють, аби земля за ними банувала, аби росою на них сідала, аби їх своїми сльозами умивала...

Заставили жовніри людей копати яму на сім хлапа, а люди копають і зуміваються:

— Такі годні ґазди, такі багатирі пишні, такі грешні братя церковні йдуть так марне із світа, отік мухариці!

Один бадьо кидає з досадою рискаль і йде на дзвіницю, аби ґаздам по душі віддзвонити. Най село знає, що найперших газдів вже немає. Заголосили дзвони жалібними голосами на все село, на ріки, на доли і гори.

Прибігає задихана патруля і душком летить на дзвіницю.

Бевхнув стріл і притяв, гей ножицями, голосіння дзвонів, а з дзвіниці винесли вояки застріленого бадя-дзвонаря і кинули між мерців, аби не робив зради, аби нічого не давав знати ворогові...

Яма жде готова...

Капрали заставляють людей-копанників, аби з мерців одежину поздіймали, аби голих мерців у яму скидали.

Люди відмовляються.

— То не звір — без домовини закопати, то ґазди... Капрали погрожують револьверами, але копанники но-ровляться.

Тупі короткі револьверові стріли убивають чотирьох копанників, щоб війську навкірки не робили.

Жовніри стручують їх ногами у яму, а верх них накидають решту мерців, гей рубане поління.

Були ґазди, була сила, був статок, була вага у селі, а тепер одна могила...

Сутками, сутками, пітьмою забігла до Дзельманового двору Маріка Мочерначка і розповіла шепотом крізь зуби Дзельманові і старшині військовій, як передтогід увесь Гуш-панів рід танцював і набувався з москалями, як Гушпан водив козаків плаями та згонив їм ровту на олені тісарські.

Лишень Мочерначка вискочила на улицю, вбігла на Дзельманове подвір'я Гушпаниха і сповістила через Дзель-мана старшинам військовим, що Мочернаки ждуть і виглядають москалів, бо передтогід дістали від них високі коні і корову-тирольку і сім міхів білої муки-нульки. То тепер вони їх визирають, як рідного дєді з терхами...

А хоть утішна Гушпаниха, вертаючи 'д хаті, здибала дві патрулі, то однако не пізнала, що ведуть вони і її ґазду і ворога Мочернака на толічку під церкву.

І хоть вона, переступаючи свій перелаз, учула, що з-під церкви розбіглися горами два широкі, полонинські стріли,— то однако не вгадала, що той гук забрав своїми крильми обі душі: і її ґазди, і ворога — Мочернака.

Саме в той раз Мочерначка пригнала телицю до Дзель-мана і припадає та ревно просить, аби рятував її ґазду та донькам дєдю.

Дзельман обіцяв телицею почастувати коменданта, але що акуратне буде з ґаздою, того не знає, бо то воєнна справа, а Гушпаниха не спить.

Ледве щезла в пітьмі Мочерначка, як Гушпаниха пригнала вола Дзельманові, аби свого ґазду спасати.

Дзельман вола відобрав, а на його місце дав Гушпанисі надію в бозі...

Але початок пішов йому добре.

Дзельманова брама стала раз у раз відчинятися, а ґаздині навіть із сторонських сіл стали приганяти на подвір'я воли та корови та передавати їх Дзельманові в добру годину, аби їм газдів та синів повитягав з неволі, аби їм здоймив з серця грижу.

Дзельман свідчився чорнобородим капралом, що маржи-ну передасть для війська комендантові і за газдів та синів їх постоїть, упімнеться.

Воли й корови стали рикати й банувати, коли"ґаздині їх розлучувалися і, плачучи, відходили.

На далеких долах зачали ніч прошивати дзвінкі крісові кулі.

Червона луна стала з-поза гір у село заглядати.

У замкненій світлиці Дзельман розмовляв тайно-тайні-сько з комендантом, а коли вийшов на подвір'я, то під-старшина вже перебирав від коменданта карти в рамцях і зараз-таки розсилав по селу патрулі з присяжними і вартовими.

Дзельман взяв свою ковану палицю, швидко подався в долину і зайшов до війтової хати.

Жовнірня тут ґаздувала, а війт з війтихою ходили пона-двір'ю і давали позір, аби вояки їх не спалили.

Дзельман дав війтові знак, що має з ним важну бесіду, сам на сам.

Війт скочив до нього, і оба вийшли на улицю.

— Ба, шо є, хло* Дзельман?-

— Якби було гаразд, то ци я йшов би до тебе у такий час?

— Ей, братці!

— Ой, погано, війточку, бігме, погано!

— Варе?

— Аби я так!..

— Ну та шо буде?

— Ти війт і питаєш мене, аді, спрєчси гет, бо зараз по тобі. Хтось обмастив тебе перед комендантом, шо ти перед-тогід війтував за москалів, з ними був одна рука, гнав людей на московські форшпани, а ти знаєш, шо то значит?

Війт заломив руки:

— То, надопевне, Мочернак мені ногу підкладає...

— То пусте, хто підкладає, але ти, війточку, життє ратуй!

— Ба, шо ти верзеш, Дзельман?

— То, шо чуєш. Тепер комендант розіслав горами патрулі до всіх газдів, що москалів виглядают, та й написав на картах, кого мают взяти і кому мают зробити авус, а вартові вже їх горами водят, вже людей забирают. А ти, війте, стоїш також на тій карті в рамцях, що кладут єї на груди тому, кого стратити мают! Спасайси!

— Та куди?

— Нікуди інде, лиш до мене у стайню на під.

— А це не варівко?

— Слухай-ста, ходи зі мнов.

Війт розказав тихцем війтисі, що за ним шукають, бо Мочернаки його втопили, і тому він мусить себе спрятати.

Війтиха закляла голосно Мочернаків, а війт прилип у пітьмі до Дзельмана...

Гудить і харчить село, гейби за горло душене.

Жовнірня 'д шанцям ближиться, дорога від возів і коней вгинається.

Жіночі голосіння борються з жовнірським реготом і зне-можені падуть на м'який шум ріки та летять геть-геть далеко у срібному мричу і стелються понад селом, гей його віддих.

Темними стежками завів Дзельман війта у свою стайню на подрю і сховав його у сіні.

На подвір'ю Дзельманові доньки вже доглядають своєї праці, яку жовніри натерхали на шість возів. Вони виєднали собі у коменданта

слово, що можуть прилучити свої вози і свою маржину до військового походу і під охороною війська заїдуть на Мадярщину до своєї матері, що ще від передтогід зострахи перед неприятелем перебуває у своєї рідні і береже там все сімейне добро. Дзельман нагадує донькам, що мають з собою забрати і що мають матері переказати.

Через браму вводить чорнобородий капрал молодого низького панотця, що' від року заступає в селі місце страченого попа.

Панотець пізнає Дзельманів голос і просить його, щоби приступив до нього.

Дзельман зближається і жахається видом:

— То вас, пан пробощ, вас ведуть пан капраль?

— На жаль, так, пане Дзельман, но будьте ласкаві послужити мені свідком. Очернено мене, що я вчера їздив верхом у Вільшинське, де появилися були російські стежі,— а я їздив верхом на Копилашів верх законювати хорого Драгирюка.

Дзельман дивувався і усміхнувся, а відтак вхопив долоню капрала і став вихваляти панотця як доброго сусіда і при-мірного тісарського духовника.

Капрал спершу противився панотцевому увільненню, але коли Дзельман поклав йому свою голову на груди і казав йому себе задавити намість панотця — тоді твердий капрал зм'якнув і ушанував Дзельманове слово, кажучи панотцеві, що його пускає на Дзельманів рахунок і на Дзельманову голову.

Дзельман обняв панотця і шепотом допевнив його, що він капрала сам законтетує, бо панотець варт у нього великі гроші.

Панотець, рад не рад, прийняв се увільнення і обома руками стискав Дзельманову руку.

Дзельман спер панотця у себе і порадив йому, щоби не вертав домів, тільки щоби лишився у нього і нікому не показувався на очі, аж доки мадяри собі заберуться, бо інший старшина військовий міг би легко його забрати, і тоді все пропало. Се потверджував також чорнобородий капрал. Панотець дякував за доброзичливість, а Дзельман запровадив його до стайні на подрю і там примістив його коло війта у сіні.

За Дзельмановою брамою тісарська дорога ходить ходо-ром, гей ріка пливе. Військо йде 'д горі.

Дзельманові доньки і чорнобородий капрал сідають на повні вершені вози, а бовгарі вигонять череду маржини, і Дзельман бажає донькам і капралові доброго щастя на дорогу, а бовгарам наказує, аби не дрімали і аби всю маржи-ну його жінці до рук віддали, бо за то їх царинки йому відповідають.

Жовніри сквапно спаковують річи коменданта, а осідланий кінь б'є ногою об камінь подвір'я і рже, аби його їздець виходив з двору.

З дороги вириваються з-проміж жовнірського гармидеру жіночі плачі і влітають на Дзельманове подвір'я та свердлують уха схованому панотцеві і війтові.

Дзельманові доньки злізли з возів і стали просити батька, щоби углагоїв плач гуцулок, а Дзельман скартав за то їх словами, щоб не мішалися до чужих плачів, лиш аби сокотили талану на возах, бо у війні одні плачуть, другі скачуть. Та щоби не дратувати доньок, став перекричувати голосіння:

— А хто там так рує серед ночі?

— А хто там так виє, гей ви, голосінниці жєлісливі? Плачі опинилися перед Дзельманом, а він став їх розпізнавати:

— А то ви, Митришко-душко?

— А то ви, Николаїшко-зазулько?

— А то ви, Петришко-душко?

— То ви, Василишко вгідна?

— То ви, Марічко чічєна?

— Ба ци то ти, Анничько срібна?

— То ти, Кіцо солодка?

— Люб'єтка мої любі, вас є штири ґаздині а три дівчині, то я один ретенно вас не перекричю; кажіт, сарачєта, чого плачете, чого з'їдаетеси, най вам шо поможу.

Ґаздині лускали руками і розповідали, що патрулі забрали від хати їх газдів, а дівчата жалувалися, що вояки забрали їх дєдів та що дали їм на груди картки в рамцях і повели 'д горі так, як передтогід Гавдунів і Присташів покійних,— преч би ся казало.

Дзельман став ойкатися і падькатися та руками по голові себе бити.

Ґаздині й дівчата доповідали, що ґазди і деді їм переказували, а Дзельман перебивав їм бесіду і допитувався, де повели газдів і що патрулі казали. Але цього не дізнався, бо ґаздині і дівчата плакали в долоні, а не знали, куда вояки газдів забрали.

— Гей, люди добрі, такі чемні бадіки, такі слушні, так, гей хліб, добрі,— жалував їх Дзельман, йдучи до світлиці коменданта. Здавалося, що Дзельман плаче.

На подрі війт шепотів до панотця:

— Кому е-е, а богачеві е,— аді, самих Дзельманових годованців забрали тратити.

— Передтогід сімох, а тепер знов сімох газдів бізівно буде менше.

Відтак прояснив ще війт панотцеві, що тих сім газдів, за якими плаче челядь, задовжилися були у Дзельмана через широку герланку, а відтак за довги запродали йому свою землю і весь свій талан, а собі лиш ужиток до життя лишили.

Тепер мадяри стратять газдів, а ужитки підуть Дзельманові в губу.

Комендант вийшов із світлиці з Дзельманом, який жінкам і дівчатам толкуе, що просив під милий біг коменданта за їх дедів та газдів, але він тому не винен, що вони прийшли до нього запізно, а воєнна справа не має коли ждати.

Жінки і дівчата кинулись до ніг комендантові і піворили, просячи, щоби спадав на рани божі і віддав їм газдів і дєдів.

Комендант тріскав челядь нагайкою, а жовніри відорвали йому від ніг жінки й дівчата і вивели їх поза браму. Дзельман радив їм, аби не зойкали, бо комендант сердиться і робиться лютішим.

На краю села, під верхом східного груня, запалахкотів огонь, гей сільська факля, і відкрив накривку темряви над довгим селом.

Нічний вітрець, гей лісовий поштар, збирає з верхів шум лісової глуші і кидає його піною на плеса камінної ріки.

Напротив води понад ріку їде людська праця на людських возах. Гуцули жалують під гору коней, а жовніри б'ють прикладами газдів у плечі і наказують їм, щоби не важилися шкодувати коней, бо коні й вози вже не їх, але тісарські, і вони самі також тісарські.

Тож тісарські бадіки б'ють тісарських коней тісарськими пужівнами, і вся дорога біжить і тарахкотить, тісарське добро з села везучи. А боками йдуть вояки і женуть маржинку та овечки розблеєні, що не хочуть із селом розстатися.

З обочей з-під смеречини дивляться на огонь ґаздівські хати і обороги та й здригаються, а ґаздівські собаки виють протяжно, гей вовки, аби ґазди і ґаздині тривожились, аби сокотилися, аби осторожні булл. Та голосіння ґаздинь і плачі дітвори перемагають виття собак, і тому село подобає ще бодай на строшене село, хотя й гонведи прозивають його собачою оселею і кольбами прицитькують так само людські плачі, як і собачі скомління. Вогонь світить, гей велика свічка, та й показує, як гонведи талан з села виносять, як Гуцулію за горло тримають.

Душі страчених бадіків утікають з церковної бані у темні бори, аби на село не дивитися.

Будиться загониста ріка та й пускає срібні нетлі із срібної піни, аби вогонь пригасили, аби ґаздівський талан рятували.

Просять у гір затінку голі лилики, аби село ніч зночувало.

Розскочилися садами вивірки, аби їх тісарська рука не спіймала.

Гійкають з вершків пугачі, харкають із гнізд ворони, за селом уступаються.

А вогонь іскри розкидає.

Понад паркани і смеречину заглядає світло також на Дзе-льманове подвір'я.

Дзельман вгадує, що то ймився й горить багач Лівак, а комендант люто і глибоко закляв сього багача та й приказує патрулі, аби душком забрала і примістила на гілляці на горі при дорозі біля сімох зрадників.

У брамі показується лісок наїжених багнетів понад темними шоломами вояків, а в їх середині струнка темна стать людини під чорним кадовбом на голові.

Жовніри мельдують комендантові, що піймали і приводять йому живого козака.

Комендант хвалить жовнірів і, придивляючись козакові, випитує з вдоволенням жовнірів, де його спіймали.

Жовніри пригадують комендантові, що приходять уже з долів, з послідніх шанців і що мали тяжку перепалку з цілою сотнею козаків, яких пустили наперед і вирубали впень, а тільки сього одного лишили живим для коменданта.

Козак намагається скованими руками віддати поклін комендантові і просить, щоб приказав його розстріляти, а не вішати.

Дзельман пояснює то комендантові, який виймає револьвер і прямує козакові в голову.

В тій хвилі Дзельман паде до ніг комендантові та вереском просить, щоб не стріляв козака на його подвір'ю.

Комендант дивується Дзельмановій доброті, а Дзельман пояснює, що вовка навіть неживого не годиться на подвір'ю мати, бо другі вовки зачують і весь його двір був би кров'ю вовка обезцінений.

Комендант сховав револьвер і повелів своїм воякам, щоби того вовка завели на Мадярщину, де він покаже його своїй дружині, а відтак застрілить.

Вояки обскочили козака і вивели його з подвір'я.

Прилетів конем якийсь лютий старшина і щось повістує комендантові, котрий не жде кінця рапорту, але сідає на свого коня і виїжджає, а за ним його служба з тяжкими терхами.

Ліваків огонь став пригасати, а з долішнього кута села стали падати на село довгі ножі ясного, мертвецького світла.

Тоді Дзельман давав знати панотцеві і війтові на подрі, що неприятель вже під село підходить і за мадярами рефлекторами слідкує та що гонведи вже з половини села уступилися і тільки в шанцях і сусідніх хатах та лісах розсипалися та поховалися, а йому забрали всі вози й коні і всю маржину геть сполокали, та він рад, що життя лишили ті смучі цигани.

Панотець дякує Дзельманові за постіль і переховок і береться відходити домів, але Дзельман заступив йому дорогу, поклав палець у зуби і сичав та йойкав, що панотцеві не вільно на крок ніде ступити, коли життя йому миле, бо гон-ведська жандармерія ще людей перехапує. Війт пригадав, як передтогід мадярські гусари по всіх гірських селах виловили і потратили пастирів духовних, і тому прикляк і

заклявся своїми дітьми, що панотця звідси з-під Дзельманового ока не пустить, аж непевний вітер пропаде геть за водами, за горами.

— Бо най би тратив чи плюндрував неприятель, але це, рахувати, свій, госпідь би 'го побив...

Дзельман затулив рукою війтів рот, а війт зрозумів його раду і замовк. Панотець послухав ради і ліг знову на ліжник на сіні, а війт приклякнув кінець голів так, аби міг з панотцем пошепотіти і надслухати, що надворі діється.

Дзельман почув кроки і зойки на подвір'ю і, кашляючи, вийшов.

Ясний рефлекс світляний продерся крізь шпари даху і на хвильку освітив часть лиця панотця і ноги війта. Оба вони здриглися, видячи, що війна і в схованці їх досягає власними руками.

На подвір'ю стояла висока і об'ємиста жіноча стать і прив'язувала пару волів до паркану та кляла то волів, то мадярів, падькаючись повільно й поважно. Присиливши воли, вона приступила до вікон двора і закликала гейби співаним голосом:

— Ци дома ґазди?

Дзельман пізнав її по голосі і по волах і ніби допевнювався:

— То ви, Николаїхо?

— А то ти, Дзельман? — допевнювалася Николаїха і додала ще, що вона Лівакова жінка.

— Та шо ж бо вас вночі пригнало?

— Пригнали мні нужда та неволя та смучі мадяри. Аді, обсіли хату, забрали коні, маржину, дріб, а навіть єрчета забрали, та й доньку вінка збавили, збавив би їм біг долю, та й пішли. То я гадаю, що вони всі пішли, а мій каже: ану, слухай, шо там на оборозі. Я слухаю, а то немкают мадяри. Думаю собі, може, на неприятіля засідаютси, дий їх кату, це не наше діло. Входимо в хату, а мій заломив руки. Все сполокали, навіть лижки не лишили. А дівчина стогне, хоть би вони так стогнали. Розшебли мені дитину цигани чорні, розшеб би їм нетрудний їх діти, їх ґаздині, їх увесь рід і плід. Ей, бідко моя, бідко! Варю я дитині ліки, аж тут раптом робит-си в хаті днина. Ми глуп у вікно, а то оборіг горит. Мене гейби праником в голову вдарив, а чоловік вибігає та й кличе мене, бо вже й хата ймиласи. Падочьку наш нещісливий, ми горимо! Я дитину таскаю на рагаш і вертаюси, аби образи винести, а то вже гляба, вогонь тріскає, бо то хата немащена, а гонта суха, гей перец! Мой, брє, кажу, тото раз нам мадяри наробили! Я лиш це виповіла, а з-поза плечей патруля з багнетами. "То ти Лівак?",— питаютси мого. "Я,— каже мій,— а дивіт, шо мені ваші мадяри зробили!" Та лиш він це каже, а жовніри ланци на руки та й гайда далі. Шо я прошу, шо мій просит,— ого, пуста бесіда. "Біжи-ко ти,— каже мій,— на зимарьку та бери воли і жени до Дзельмана". Штрикла я на зимарьку та й веду воли, та й, аді, бери їх собі, саняку, лиш ратуй ґазду, бо погибок та й решта!

— Слухайте-ста, Николаїшко, люба та пишна, знаєте добре, шо я вам не воріг, мене болит серце за вашим, але шо я вам поможу, коли мені самому увесь талан забрали?

— Та дес тот найстарший сидит у тебе, сидів би в кри-мінарі!

— Сидів та й пішов, аби єму така година, єк він мене лишив голого...

— Але я, Дзельманку, ґаздівського слова не скасую: пригнали-сми тобі воли, а твоя голова в тім, аби ґазду пустили, бо хто ж єго виратує, єк не ти?

Николаїха передала Дзельманові прут, яким пригнала воли, на знак, що передає їх йому раз на все, а Дзельман став себе прутом по халявах бити і клясти, аби мадярам остатня година була, аби не діждали більше газдів забирати, аби їм рушниці позамокали, аби їх людські сльози побили.

— Най біг сітенький їх собі побиває, але ти, Дзельманку, йди здоров, куди знаєш, та й приводи ґазду 'д ґаздині,— нагадувала Николаїха.

Дзельман бився в груди:

— Аді, сам не буду їсти, а Николаєви Лівакови дам, бо він у мене варт, він чоловік у мене! Сам не нап'юси жентиці, хоть би мені слина вапном стала, а перед Николаем Ліваком збанок гуслінки покладу і крисаню здойму, лиш аби покушів єї, такий господар грешний, такий гість годний! Сам не буду спати, а Николая піду ночями шукати.

— В добру годину, Дзельман!

— В добру годину, Николаїхо!

Вертається від брами знов Николаїха і просить Дзель-мана, аби квапився, бо її камінь коло серця важить і віщує недобре.

Дзельман заводить воли до стайні і божиться, що йому також тяжко на серці, але війна серця не питає, хоч би воно трісло, і тому радить він Николаїсі, аби пішла живо на свою дитину подивитися.

Забула Николаїха за собою браму заперти, а з улицг стала челядь напливати, за комендантом допитуватися та на мадярів і чорнобородого капрала жалітися. Дзельман долу-чувався до їх плачів і нарікань та пояснював, що комендант забрався з його хати і поїхав 'д горі, але хоть би прем був тутки, то не поміг би людям, бо він сам мадярин із Пешту. Зажурені ґаздині уривали свої падькання і допитувалися Дзельмана, чи

в селі буде битва, чи, може, пробіжить та чорна хмара геть, а Дзельман дивувався ґаздиням, що не виділи повних шанців, а на відхіднім додавав тихішим голосом:

— Ой газдиньки мої годні, газдиньки пишненькі, а це, шо дотепер було,— це що, не битва?..

Стало село притихати, став із лісів вітрець повівати. Літають грунями клятьби Мочерначки, гострі, гей ножі. Звіваються напроти них клятьби Гушпанихи колючі, як гліг.

Десь ще далеко, гей з-під землі, підоймається живий круг ранньої зорі, а вже душна ніч уступається в яри і ліси та й навіть не обзирається.

Десь, гей з потайника, влітають на Дзельманове подвір'я чотири бистроногі козаки і ловлять Дзельмана коло волів у стайні:

— Ти шпіон, жиде?

— Ні, я ваш приятіль, панове козаки!

— Де мадяри, жиде?

— В окопах, панове козаки!

— Де окопи, жиде?

— За церквов на один перестріл, панове козаки!

— Ти справляв мадярів, кого мають у селі повісити?

— Я тримаю з вами, з цілим селом, з козаками. Я оборонив вашого козака від смерті, я оборонив руського духовника від шибениці, я урятував вашого начальника, а оті воли для вашого війська прилагодив!

. — Брешеш, жиде, ти шпіон австрійський, прощайся з світом!

— Най буде, шо жид бреше, але начальник громади не бреше та й свячена голова не бреше!

Дзельман став з усієї сили призивати й накликати панотця і начальника громади, аби злазили з подрі й козакам присвідчили, що він правду каже.

Панотець і війт потвердили кожне Дзельманове слово, тоді козаки посміхнулися і револьвери поховали.

Дзельман вивів з стайні воли і просив козаків, аби собі їх брали на сніданок для себе і свого війська та й аби за то для його безпеки поставили коло його двору варту.

З гори коло моста під зеленою клениною заголосили ґаздині не своїми голосами.

Запалилося над східними горами небо, бо сонічне личко май-май почервоніло, коли на зеленій кленині душених газдів уздріло.

Такі ґазди подушені, такі ґаздині засмучені, гай-гай! Продзвенів селом проклін, як біль болючий, як жаль пекучий!

Зревіли гармати, забриніли кулі, аби проклін заглушити. Але сонце той проклін від ґаздинь переймає та й горами розсіває:

"Бодай їм путь пропала!" А гори переповідають: "Бодай їм путь пропала!" А води повторяють: "Бодай їм путь пропала!"